

BERTÉNYI IVÁN

Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyét megalapító 1778. évi oklevelében

Az élete végére a magyar-horvát tengermellék tengeri kereskedelmét fejleszteni kívánó Mária Terézia királynő (1740–1780) más intézkedések sorában 1778. április 10-i kelettel megalapította a rövid életet megélt Szeverin vármegyét. E helyen nem kívánunk részletesebben foglalkozni a királynői politika e vonulatának a magyar tengeri hajózásra gyakorolt gazdaságtörténeti és Fiume helyzetének az alakítása kapcsán már régóta vitatott közjogi problematikájával. Vizsgálódásunk fókuszába a címer, illetve címeres pecsét bemutatását állítjuk.

A „magyar nemzet érdekében örökös” és a kereskedelem addigi kikötőkben szűkölködő állapotán változtatni kívánó uralkodónő módosítva a fennálló helyzeten a környező területekből létrehozta az új Szeverin vármegyét, szabályozza annak jogi helyzetét, végül megállapítja annak (a Királyi Könyvbe is befestett) címeres pecsétjét. A minket szfragisztikai, heraldikai és vexillológiai szempontból érdeklő oklevélrész a következő: „Álló, vízszintesen, avagy horizontálisan vágott, felső részén pedig cölöpösen két részre hasított pajzs. Első része nagyrabecsült Horvátországunk ezüsttel és vörössel sakkozott címerét mutatja. Második része az igen kedves és évszázadok óta virágzó székhelyi Majláth-családnak – amelyből ezen említett Szeverin vármegyének a mi királyi gondoskodásunkból az első főispánja és igazgatója lett – a jelképéből vett, tengerszínrel megfestett mezőben ezüst horgony, amelyet keresztben elhelyezett arany markolatú tör és levágott olajág díszít. A pajzs alsó, kék mezejében pedig a Szeverin vármegyében felállított királyi kikötő felidézésére a király tengeri kereskedelmi hajója látszik igen magas fehér ló sziklák vagy sziklás hegyek között, kifeszített, fehér, zöld és vörös magyar színűre festett vitorlakkal, a hajó bal szélére tűzött kis vörös lobogóval, amely a keresztet és a négy magyar folyót mutatja. Ezen nagy pajzs közepén egy másik, kisebb, arany, szív-pajzsra nevezett áll, ezen különleges legkegyelmesebb engedményünkől a legfelségesebb császár, a mi igen kedves fiunk és a mi nevünknek a kezdőbetűi – J I I M T – tűnnek szembe. Ugyanazon nagyobb pajzsra közönséges arany korona támaszkodik. A pajzstartók szerepét egyik oldalról arany oroszlán, a másik oldalról természetes színű sas töltik be, amelyek fejüket a pajzstól elfordítják.

A pajzsot pedig az a felirat vagy felírás látszik körülvenni: SZEVERIN MEGYE PECSÉTJE.¹

Szfragisztikai szempontból az oklevél beleillik azoknak az 1848 előtti időszakban kiadott vármegyei² és szabad királyi

¹ Mária Terézia létrehozta Szeverin megyét, részletesen meghatározza szervezetét, szabályozza működését, végül leírja címeres pecsétjét: „Scutum videlicet erectum, horizontaliter seu transversim sectum ac superiore quidem parte palariter bipertium. Pars prima exhibet tesselas antelati regni nostri Croatiae argento et minio stratas, pars secunda a digmate pervenustae et a saeculis florentis familiae Majláth de Székhely, ex qua nimirum rementionato huic comitatui Szeverinensi de providentia nostra regis primus obtigit supremus comes et moderator, refert in area cyano tincta anchoram argenteam, pugione aureo fulgente capulo et viridi ramo olivae decussim inscriptis ornatam. Pars demum scuti inferior coerulea ad allusionem portus regii in comitatu hocce Szeverinensi constructi cernitur inter praealtos candicantes scopulos seu montes petrosos commercialis maritima navis, *expansis velis, albo, viridi et rubro coloribus Ungaricis tinctis*, extremitati navis sinistrae infixio *minuto vexillo rubeo, crucem et quaternos fluvios Hungaricos referente*. In centro maioris huius scuti continetur aluid minus, pectorale dictum scutum aureum, de peculiari clementissima concessione nostra inicialibus augustissimi imperatoris filii nostri carissimi et nostri nominum J. II. M. T. conspicuum. Eidem huic scuto maiori incumbit corona vulgaris aurea. Telamonum vices obeuntibus hinc leone aureo, illinc aquila nativi coloris, capitibus a scuto aversis, sigillum vero ipsum haec epigraphe seu superinscriptio SIGILLUM COMITATUS SZEVERINENSIS circumdare visitur.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii – 51. k. 47–49. (pecsétábra: 47. – az irat kiadása: *Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. VI. S. a. r. Czobor Alfréd. Bp., 1940. [A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek 6.] 26. [35. sz.]). A címer ábráját (pecsét és a háttérül szolgáló szőnyeg nélkül) közli: *Csáky Imre: A magyar királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században*. Bp., 1995. 150.

² A megyei pecsétábrákat (összefoglalóan) poszteren feltüntető kiadvány: *Csáky Imre: A Magyar Királyság vármegyéinek címeres pecsétjei a XVII–XVIII–XIX. században*. Bp., 1997. – Emellett számos vármegye címerét (illetve címeres pecsétjét) a teljes adománylevél hasonmásának a részeként is kiadták. Érdekes, hogy 1836-tól a latin nyelvű oklevelekbe foglalt pecsétek köriratai magyar nyelvűek, ld. pl. Veszprém vármegye 1836. évi címermegújító adománylevele. (Szerk. Madarász Lajos.) Veszprém, 2000.; Pest-Pilis-Solt vármegye címereslevele 1836. (Szerk. Csáky Imre.) Bp., 2008. 38. sz. – Hasonló kiadványként jelentek meg Csáky Imre szerkesztésében: Sopron vármegye 1837. és Temes vármegye 1837. évi stb. címeres pecsétjei.

Szeverin megye címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 51. k., 47.)

városi kiváltságleveleknek³ a sorába, amelyek a mindennapi használatban egyszínű pecséteteket színes rajzban adományozták. Ennek megfelelően a köralakú, a konkrétan megnevezett vármegye, illetve szabad királyi város pecsétje köriraton belül található az illető kiváltságolt terület, testület, esetünkben Szeverin vármegye színes címerábrája. A pajzsban szereplő címerábrák közül nem okoz problémát az arany szívpajzsban látható fekete „J I I M T” betűk szerepeltetése. A barokk korban igen gyakori volt a címet adományozó uralkodó nevének a kezdőbetűit feltüntetni. Minthogy 1765-től II. József Mária Terézia társuralkodójaként már részt vett Magyarország kormányzásában, Lotharingiai Ferenc halálát követően pedig német-római császárnak is megválasztották, neve kezdőbetűinek édesanyjáé előtt való szerepeltetése könnyen érthető. Itt legfeljebb az lehet érdekes, hogy a Habsburg-házban már akkor többször előforduló módon Józsefet elődje életében nem koronázták magyar királlyá, mégis szerepelnek nevének kezdőbetűi. (1778-ban a kortársak még nem tudhatták,

hogy a „kalapos király” anyja halála után sem téteti fejére a Szent Koronát.)

Érdekesebb „közjogi” kérdést vet fel az alappajzs első mezéjében szereplő ezüsttel és vörössel sakkozott horvát címer és a harmadik mezőben látható hajó magyar felségjelvényének egyazon címerben szerepeltetése. Az 1770-es évek második felének délvidéki területi átalakítása (1779-ben Temes, Torontál és Krassó vármegyék kialakítása, 1779-ben Szabadka szabad királyi városi rangra emelése⁴) mellett ekkoriban kísérli meg az udvar a magyar tengermellék jogi helyzetének a rendezését is. Ez a kérdés azonban a horvát és a magyar érdekek ütközése miatt (tulajdonképpen 1918-ig) nem jut nyugvópontra. 1776-ban Fiume városát a Magyar Királyi Kancellária alá rendelik, s Majláth József gróf irányítása alatt létrehozzák a Fiumei Kormányzóságot. Ezután a királynő a Horvátországba bekebelezett Fiume várost is magába foglaló új vármegye szervezését rendeli el. Fiumén kívül Buccari és Porto-Ré (Portus Regius) is különös figyelemben részesülnek, mint a víz felől nehezen megközelíthető sziklás tengerpart kikötői. Hamarosan azonban új szervezeti változások következtek. 1779-ben Mária Terézia Fiume városát minden területi fennhatóság alól felmenti, Magyarország Szent Koronájához csatolt külön testté nyilvánítja, s megparancsolja,

³ A városi címereket, címeres pecséteteket feltüntető poszter: *Csáky Imre: A Magyar Királyság szabad királyi városainak címerei és pecsétjei a XVII–XVIII–XIX. században.* Bp., 1998. – Megjegyzendő, hogy e tárgy körben is születtek az egyes városi címereket feltüntető hasonló kiadványok. A teljesség igénye nélkül pl. Szeged 1719. évi, Pécs 1780. évi, Kőszeg 1841. évi stb. városok jelképeinek királyi adományozásáról ugyanazon szerző gondozásában.

⁴ A magyar történelem kronológiája 830–2000. (Szerk. Szvák Gyula.) Bp., 2002. 149–150. (a vonatkozó rész Oborni Teréz és Varga Szabolcs munkája).

hogy semmi módon ne kevertessék össze a másikkal, buccarii kerülettel, amelyet már megelőzően a horvát királysághoz tartozónak minősített. A helyzetet bonyolítja, hogy II. József a kerületi rendszer kialakításával minden addigi igazgatás-szervezeti állapotot felülírt, s feloszlatta Szeverin vármegyét is.⁵ Halála után Fiume és a tenger mellék közjogi helyzete még vitásabbá vált. 1791-ben a horvát tartománygyűlés Horvátországhoz csatolását kérte azzal az indoklással, hogy Fiumét Horvátországon keresztül kell Magyarországhoz tartozónak tekinteni. Ráadásul a környező szigeteket birtokló osztrákok is igényt tartottak rá. Végül a kérdést az 1807. évi IV. tc. hozta egy időre nyugvópontra azzal, hogy kimondta: a város Magyarországhoz tartozik.⁶

Szeverin vármegye alappajzsának második mezője (benn a Majláth-címerrel) beleillik akkori vármegyéinek jelképei közé. A 18–19. században a vármegyei címerek ábrázolására általában erősen hatottak a címerfelvétel idején az illető vármegyékben a főispáni tisztséget betöltő családok, az illető területeken nagybirtokos familiák címerai.⁷ A második mezőbe bekerült címerképek (horgony, tör és az 1778. évi leíró által olajágnak nevezett gally pálmaág[?]) valóban szerepelnek a család – grófi rang elnyerése előtt viselt – címerében.⁸

A magyar címer és nemzeti színeink története szempontjából kétségtelenül a vágott pajzs alsó, harmadik mezeje a legtanulságosabb. A Királyi Könyv címerábráján a magas sziklaktól határolt kis öböl kikötőjének a vizén ringatózó két-árbocos kereskedelmi hajó vitorláit vörösre, ezüstre és zöldre vannak festve, a hajó tatján felségjelvényként szereplő lobogó pedig egyértelműen a magyar címer sávozott mezejének vörös-fehér (ezüst) vágásait és kettős keresztjét tünteti fel. Ezt annak ellenére kijelenthetjük, hogy a királynői oklevél címerleírása kettős kereszt helyett csak keresztet említ és nem szerepel a hármaskő. A magyar címer négy ezüst sávját már Kassa 1502. évi (negyedik) címeradománya a „négy folyó”, a Duna, Tisza, Dráva és Száva szimbólumaként értelmezte. Mivel ez a szimbolikus magyarázat Werbőczy István Hármaskönyvébe is belekerült, s már a 18. században is közzismertnek, minden, Mária Terézia adománylevelét olvasó számára egyértelműnek számított.⁹ A hajózó népek jelképein igen gyakran alkalmazott heraldikus címervitorla (címeres vitorla) a zászlóhoz hasonlóan a címerpajzs ábrázolását tüntette fel. Így ugyanolyan heraldikai alapnak tekinthető, mint

a zászló, lobogó, faliszőnyeg vagy lótakaró stb. Mellette (vele párhuzamosan) már a heraldika kialakulásától használták a hajók árbocára, tatjára felvont lobogókat is.¹⁰

A szeverini címer hajója így vitorláival és lobogójával besorol a magyar címer és nemzeti színeink történetének immár szép számú 19. század előtti dokumentumai közé. A sort valószínűleg a Zólyom megyei Pónik templomának Szent László-ciklusán látható zöld-fehér-vörös zászló, majd a (gömör)rákosi Szentháromság-templom falképein feltűnő vörös-fehér-zöld mandorla nyitja meg.¹¹ Ezt követik I. Mátyás király (1458–1490) oklevelein a függőpecsétet tartó piros, fehér és zöld színű selyemsodratok, illetve Iohannes Agricola (Hans Bauer) 1557-re datált tornaképén a vörös-fehér-zöld színű takaróval ellátott üstdob, és az azt verő, vörös-fehér-zöld csákójú huszár. 1601-ben a török szultán kétszer háromszínű (vörös-fehér-zöld) zászlót ajándékoz Báthory Zsigmondnak.¹² A rendszert 14–15. századra keltezett freskók esetében azonban ott kísért az utólagos átfestés lehetősége. I. Mátyás királyunk további oklevelein vannak más színű sodratokon függő pecsétjei is, és általában kérdéses, hogy ezeken a korai ábrázolásokon szándékosan azért alkalmazták-e együttesen a piros, fehér és zöld színt, hogy magyar jelleget fejlesszenek ki vele, vagy esetleg egyszerűen véletlenszerűen kiválasztott díszítésként.

A 16. század első negyedében (1515 táján) készült I. Miksa császár (1493–1519) vélt őseként, Szent Istvánt (997–1038) ábrázoló ambrasi pergamentekercs már szinte teljes bizonyossággal első királyunk magyarságát kívánja dokumentálni, amikor a vörös, fehér és zöld csíkokból álló, válláról lehulló palástba öltözteti. Ezen kívül a magyar címet is feltünteteti és aláírásában a lerajzolt alakot magyar királyként is megnevezi. De piros, fehér és zöld színű szövetségdarabból álló ruhanyelvekkel utal a király magyar voltára egy az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött 1522–23-ra datált kódexbe rajzolt színezett Szent István kép is.¹³ A korai korban a magyar királyok és királynék koronázásainak dekorációként már gyakran szerepel a piros-fehér-zöld szín. II. Mátyás 1608. évi koronázásakor a koronázó templomhoz vezető hidat vörös-fehér-zöld szőnyeg takarja. Eleonóra Magdolna 1681. évi koronázásán egyenesen 'háromszínű magyar szövet' (*Pannonicus tricolor*

⁵ Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. Bp., 2008. 494.

⁶ A 18. század végi helyzetet részletesen bemutatja Radich Ákos: Fiume közjogi helyzete. Bp., 1883. 147., 153., 160., 161., 167.; Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai. I. Bp., 1927. 36–37.; Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 198., 255–256., 287. – vö. Peter Gasser: Triestiner Handel vor 1790, „Corpo Mercantile”, die Anfänge der Handelsbörse und die Opposition Fiumes. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24 (1971) 276–278.

⁷ Horvátországra vonatkozóan: Emilij Laszowski: Grbovnice hrvatskih zupanija. Starine na svijet izdaje. Zagreb, 1902. 212–243.; Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp., 2003. 82., 128. (59. jegyz.)

⁸ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Pest, 1860. 251., 254.; Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VII. Bp., 1913. 29–30.

⁹ Bertényi I.: i. m. 71.

¹⁰ Whitney Smith–Ottfried Neubecker–Emil Bühner: Die Zeichen der Menschen und Völker. Unsere Welt in Fahnen und Flaggen. Biel–Verona–Luzern, 1975. 16., 31., 83.; [Donald] L[indsey] Galbreath–Léon Jéquier: Manuel du blason. Lausanne, 1977. 240. (679. ábra).

¹¹ Pandula Attila: Állami, nemzeti zászlók. Az ókori jelvényektől a polgári trikolorig. *História*, 25 (2003) 2. sz. 9–10. – A rákosi templom hajójában látható Utolsó Ítélet zöld-fehér-vörös színű szalagokkal övezett Krisztus-ábrázolásának problematikus voltát jelzi, hogy közreadója a szöveges elemzésben szivárványkeretűnek mondja: Prokopp Mária: Középkori templomok Gömörben. Bp., 2007. 25. (16. ábra), 23.

¹² Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam, 1 (1954) 3–4. sz. 40.

¹³ Endrődi Gábor: Szent István I. Miksa császár síremlékén. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. (Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin.) Bp., 2000. 204–205. – Témánk szempontjából elemzi: Ifj. Bertényi Iván: Adalék nemzeti színeink korai használatához. In: Auxilium historiae. (Szerk. Körmendi Tamás–Thoroczkay Gábor.) Bp., 2009. 51–52; vö. Cs. Kottra Györgyi: Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig. Bp., 2011. 42–43.

pannus) megnevezéssel illetik a templomlépcső borítását.¹⁴ Az is előfordul, hogy olykor egy színt elhagynak a három közül. Ez figyelhető meg a Királyi Könyvben is, a Szeverin vármegye címerhajójának árbocain látható vörös-fehér lobogók esetében (a levél szövege ezeket nem említi). Ugyanakkor jó néhány országból és tartományból álló Habsburg Birodalom uralkodóinak a kizárólagos magyar közjogi aktusainál, a magyar királykoronázások alkalmával díszként felvonultatott ország- és tartományzászlók közt szereplő magyarországi zászló a több évszázados hagyomány szerint nem a nemzeti színeket tünteti fel, hanem egyszínű, fecskefarkú és közepén, illetve a zászlórúdhhoz és a túlsó szélhez viszonyítva 1/3 : 2/3 arányban elhelyezve a magyar kiscímert ábrázolja (a többi társországi és melléktartományi zászló is egyszínű, s ugyancsak a reprezentált terület címerét mutatja).¹⁵ A katonai zászlók Mária Terézia uralkodása alatt egyes esetekben rövid ideig (1743–1745 közt) fehér alapon vörös-zöld, illetve zöld alapon vörös-zöld lángnyelveket tüntetnek fel. Egyesek e típust „magyar lábra állított” zászlóknak hitték, de nem volt az. Bécsben a zöldet a birodalmi zászló uszályszínének tekintették, s miután Mária Terézia férjét német-római császárrá választották, a hadsereg visszatért a korábban is használt fekete-sárga zászlószínhez.¹⁶

Mindezeket figyelembe véve Szeverin vármegye címerének piros-fehér-zöld vitorlájú hajója, s a tatján látható, a négy-szögletű alap egész felületét elfoglaló magyar címeres lobogó *együttesen* ábrázolja jelen ismereteink szerint heraldikai előzmények nélkül áll. Jelentőségét növeli, hogy a címerábrára és a királynői oklevél mellette olvasható szövegéből egyértelműen kitűnik: magyar tengeri hajóról van szó. Korábbi, nemzeti színeinkre vonatkozó források közül csak a 16. század eleji ambrasi Szent István ábrázolás és az 1681. évi királynékoronázáson használt háromszínű szövet fejezi ki egyértelműen (szöveges magyarázattal is) a magyarsághoz tartozást. A német-római császár II. József nevének megjelenítése a középpajzson és a horvát címer feltüntetése az első mezőben csak halvány árnyékot vet a közjogi szempontból értékes üzenetre, hiszen Horvátország is a magyar Szent Koronához tartozott, II. József pedig már anyja életében részt vett Magyarország kormányzásában.

Egyértelműen kijelenthetjük, hogy a piros-fehér-zöld, a három magyar nemzeti szín együttes használata, azaz a magyar trikolór kialakulása megelőzi a francia vörös-fehérek színek, a francia trikolór kialakulását.¹⁷ Magyarországot és a magyarságot szimbolizálta, s hosszú ideig nem hordozott Habsburg-ellenes tudattartalmat. (Ne feledjük, a zászló-lobogó egyszerre volt az országé és királyáé!) Így, amikor a

letartóztatott Martinovics 1794. augusztus 13-i vallomásaiban arról beszélt, hogy magyar nemzeti színekként a zöldet, vöröset és fehéret kívánja bevezetni,¹⁸ pusztán a színek tekintetében semmi önmagára nézve terhelőt nem állított. (A színek felsorolásának a sorrendjének nincs különösebb jelentősége: a szeverini címer hajójának a címerábrája látható piros-fehérezöld vitorlái az oklevél szövege fehér-zöld-vörös sorrendben írja le.) József nádor és felesége, Alexandra Pavlovna is anélkül díszíthette magyar nemzeti színű szalaggal 1801-ben Nógrád megye zászlaját, hogy e mögött bárki is uralkodóellenes hátsó gondolatot gyaníthatott volna.¹⁹ Hasonlóképpen 1827 augusztusában is nyugodtan ülhetett fel József nádor és akkori felesége, Mária Dorottya a „magyar színekkel ékesített két zászló” díszítésű lebegő vasútra.²⁰

Noha a „teoretikus” heraldika szerint a címert keretező „szőnyeg” már nem tartozik a címertan vizsgáladási körébe, itt vessünk végezetül egy pillantást az abban szereplő hajóra. Nemcsak a zöld-fehér-piros árboclobogó és a szállítmányt takaró (véletlenül vagy szándékosan) fehér, zöld és vörös színű ponyva érdekes, hanem a címerben szereplőnél nagyobb-nak festett, s így jobban szemügyre vehető hajó is. A 18. század végén – magyar lobogó alatt is – ilyen típusú hajók járták a tengereket, szállították a külföldre, többek közt a cukrot, dohánnyt, gyapjút, besózott húst, kukoricát, búzát – és tértek vissza rizzsel, olajjal, kávéval, nyersgyapottal és egyéb árukkal. (1779. november 1-jétől 1780. október 31-ig 1953 hajó érkezett be a magyar kikötőkbe és 1964 indult el onnan – persze nem mind magyar lobogó alatt).²¹ E kérdések további elemzése már gazdaságtörténeti feladat. A heraldikus és vexillológus beéri azzal a megállapítással, hogy a magyar nemzeti színek és a magyar (címeres) lobogó alatt közlekedő hajók a 18. század végén ott úsztak a Földközi-tengeren – és más tengereken.²²

¹⁴ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 41. – A Szent István-rend 1764. évi alapításakor a vörös és a zöld szerepelt mintegy nemzeti szalagszínként: *Pandula Attila*: A magyar nemzeti zászló múltjáról. In: *Ivánfi (Jancsik) Ede*: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. Bp., 1989. 149.

¹⁵ *Decsy Sámuel*: A magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak története. Béts, 1792. Tab. V.; *Szendrey János*: Magyar történelmi emlékek az ezredéves kiállításon. Bp., 1896. 805; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2011. 564. (15/a kép).

¹⁶ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 46.; *Cs. Kottra Gy.*: i. m. 65–67.

¹⁷ A holland és a szláv trikolór is régebbi, mint a francia.

¹⁸ *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai. II. A magyar jakobinusok elleni felségstérségi és hűtlenségi per iratai 1794–1795. Bp., 1952. 56. – Az persze más kérdés, hogy a kokárdaként való használat szándékát hogyan minősíthették a kihallgatói.

¹⁹ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 52. – A fiatalon gyermekágyi lázban elhunyt főhercegasszonyt nem Anna Pavlovnának hívták, ld. Habsburg lexikon. (Szerk. Brigitte Hamann.) Bp., 1990. 43–44.

²⁰ Hazai's Külföldi Tudósítások Pesten, Szombaton Kis-Asszon hava 25-dik napján 1827. 123–124.

²¹ A három „magyar kikötő” (Fiume, Buccari és Porto-Ré) forgalmát levéltári források alapján feldolgozta: *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I. Bp., 1881. 126–127. – Az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborújának befejeződése után a magyar tengeri forgalom visszaesett. Benyovszky Móricznak a nagy szállítási vállalkozáshoz fűzött reményei már korábban kudarcot vallottak: *Thallóczy Lajos*: Benyovszky Móritz haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei 1779–1781. Klny. a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. évfolyamából. Bp., 1901. 59., 63–64., 68–69., 71–73.

²² Összefoglalóan ld. *Márki Sándor*: Magyar uralom az Adrián. Bp., 1915. 32–33.